

Criteria for Applying the Interpretive Rule “Authenticity of the Contents of the Independent Sentences of the Qur’an” in *al-Mizan* and *al-Tahrir wa-l Tanwir**

Ali Rad¹, Rouhollah Shahidi², and Atefe Mohammad Zadeh³

- ¹ Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Farabi School, University of Tehran, Qom, Iran (corresponding author). Email: ali.rad@ut.ac.ir
- ² Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Farabi School, University of Tehran, Qom, Iran. Email: shahidi@ut.ac.ir
- ³ Ph.D. Student, Quran and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Farabi School, University of Tehran, Qom, Iran. Email: at.mohammadzadeh@ut.ac.ir

Abstract

The rule of “authenticity of the contents of the independent sentences of the Qur’an” is one of the rules that has been considered in contemporary exegeses. Allamah Tabatabai and Ibn Ashour have applied this rule in their interpretive discussions. However, they have not explained the criteria and conditions of its application in the framework of a coherent theory so that others can methodically apply this rule in interpretive studies and assess the scope and accuracy of the use of this rule by these two commentators. The result of collecting and analyzing the views of Allameh Tabatabai and Ibn Ashur is that both of them have relied on common criteria in applying the mentioned rule such as referring the sentences to divine traditions, the implication of sentences on belief and moral standards, the existence of reasoning in sentences, and matching the sentences with proverbs. Among the criteria, Allamah Tabatabai has paid special attention to the narrations of the Infallibles (peace be upon them) and the law “The example is taken from the generality of the words not the specificity of the cause”. Therefore, it can be said that although both commentators are somewhat in agreement with each other; however, in general, Allamah Tabatabai has surpassed in the systematic application of this rule due to the use of narrations and the interpretive teachings of the AhlulBayt (peace be upon them).

Keywords: Interpretation rules, Transcontextual interpretation of the Qur’an, Allamah Tabatabai, Ibn Ashour

* Received: 2023 May 03 | Received in revised from: 2023 Jun 12 | Accepted: 2023 Jul 02 | published online: 2023 Dec 21

Rad, A., Shahidi, R., & Mohammad Zadeh, A. (2023). Criteria for Applying the Interpretive Rule “Authenticity of the Contents of the Independent Sentences of the Qur’an” in *al-Mizan* and *al-Tahrir wa-l Tanwir*. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 173-202. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.6426.1899>

Introduction

One of the rules of interpretation that contemporaries have tried to revive is the rule of the “authenticity of the contents of the independent sentences of the Qur’an”. According to the mentioned rule, the separated sentences from the verses – provided they are compatible with Sharia and the intellect and do not contradict the context – have a complete and independent meaning out of the context of the verse, and they are used in the explanation of belief, social, jurisprudence, moral, etc. issues and the interpretation of other verses.

It is expected that the application of this rule is obvious in *al-Mizān* and *al-Tahrīr wa-l Tanwīr* with the influence of the method and interpretive tendency of Allamah Tabatabai and Ibn Ashour. Therefore, the purpose of the present article is to examine the mentioned interpretations about a number of selected verses and to extract and organize the criteria for the application of the rule based on these two interpretations.

Criteria for applying the rule “authenticity of the contents of the independent sentences of the Qur’an”

By studying multiple interpretive sources, especially *al-Mizān* and *al-Tahrīr wa-l Tanwīr*, it was found that the commentators, relying on evidence, have revealed their method of discovering the semantic independence of Quranic sentences. These proofs which are the criteria for the application of the discussed rule within the scope of the current research, include intratextual and extratextual evidence.

Most of these criteria, which are in the category of in-text evidence, are related to the content and literary features of the sentences. These criteria are the following: referring the sentences to divine traditions, belief and moral standards, the ability of the sentences to apply to extra-contextual examples, explaining the cause (existence of reasoning in sentences), or them being allegorical and metaphorical. Using the sentence “And We alternate those days among mankind.” [Aal Imran: 140] as one of the general divine traditions, and using the sentences “Allah knows best with whom to place His message” [An‘aam: 124] and “So that you do not grieve over what you have lost” [Hadid: 23] in referring to the belief and moral standards and citing the sentences “Allah desires ease for you and does not desire hardship for you” [Baqarah: 185], in explaining the cause for many Sharia rulings, etc. independently and out of the context of the verses, are the examples for the application of the aforementioned rule in the interpretations.

Most of the extratextual evidence is provided by narrations. The application of the narrations of the Infallibles (peace be upon them) in Shia interpretations, including the interpretation of *al-Mizān*, can be examined in two groups to prove the authenticity of the contents of the sentences out of the context of the verses. A group of narrations informs about the point of view of

the Infallibles (peace be upon them) in the theoretical discussion of the rule, and another group shows their conduct in applying the rule. It seems that the most important narration in the theoretical discussion is the famous narration of Jaber b. Jofi from Imam Baqir (peace be upon him) on the topic of the apparent and inner aspects of the Qur'an. The second category of narrations includes narrations indicating the generality of the meaning of the sentences, narrations indicating continuity and adaptation, and similar cases.

The role of such narrations in expressing the independent authenticity of some sentences, such as “And enter the houses through their doors” [Baqarah: 189], is significant. According to various sayings, this sentence opposes the ignorant act of making holes in the back of houses and entering and leaving through that way while being in the state of *iḥrām*¹. According to the narration of Imam Baqir (peace be upon him), what is meant by this sentence is that everything should be done in the right way.

In this way, the abovementioned sentence mentioned has a broad concept outside the historical context of the verse and is not limited to the apparent departure from the house. Thus, by using the hadiths, it is possible to understand the method of the Imams in how to use independent sentences and utilize their method in the interpretation of the verses.

Among other cases that are worth considering in narrations is the introduction of the sentence “Allah will not change the condition of a people until they change which is in their hearts” [Ra‘d: 11] as one of the divine rules. This type of documentation proves the generality of the meaning of the sentence and the validity of its independent application for human societies at any time and place.

It is worth mentioning that some of the traditions have defended the authenticity of the contents of the sentences by emphasizing the role of the sentences in expressing the importance of a topic unrelated to the context. The use of the sentence “And be not cast by your own hands to ruin” [Baqarah: 195], in the discussion of “obedience to the ruler of the time”, although the context is related to the issue of Jihad and spending money for war equipment, is an example of this kind of application.

Conclusion

Allamah Tabatabai and Ibn Ashour, relying on in-text and extra-textual evidence, have laid a foundation for the use of the discussed rule. They did not have a significant difference in the method of interacting with independent sentences in citing in-text evidence. Their association is evident in some of the

¹ A sacred state Muslims enter into while on pilgrimage to Makkah

criteria for applying this rule, whether the sentences refer to divine traditions or their implication on belief and moral standards, matching the sentences with metaphors, and the use of reasoning in sentences. In the field of the studied verses, only Tabatabai cited a few traditions that indicate the authenticity of the contents of the independent sentences; however, despite belonging to the Shia faith, he has not used some important narrations in this regard.

References

Holy Quran.

- Abedini, A. (1997). Hijjiyat-i farazha-yi Qur'an-i karim. *Bayyinah*, 4(2), 48-63. [In Persian].
- Ayazi, M. A. (2001). Fiqh pazhouhi-yi Qur'ani: dar amadi ba babani-yi Nazari-yi aayaat al-ahkam. Bustani-i Ketab. [In Persian].
- Ayyashi, M. (1960). *Ketab al-tafsir*. Ilmiyyah. [In Arabic].
- Babaie, A. A. (2015). *Qawa'id-i tafsir-i Qur'an*. Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian].
- Ibn Ashour, M. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-tanwir*. Al-Tarikh. [In Arabic].
- Kulayni, M. (2008). *Al-Kafi*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir Namuna*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Qasemi, M. J. D. (1997). *Mahasen al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan*. Jame al-Modarresin. [In Arabic].

معیارهای کاربرست قاعدهٔ «حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن» در المیزان و التحریر و التنویر^{۱*}

علی راد^۱، روح‌الله شهیدی^۲ و عاطفه محمدزاده^۳

^۱ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران (نویسندهٔ مسئول). رایانامه: ali.rad@ut.ac.ir

^۲ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: shahidi@ut.ac.ir

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: at.mohammadzadeh@ut.ac.ir

چکیده

قاعدهٔ «حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن» از قواعدی است که در تفاسیر معاصر بدان توجه شده است. علامه طباطبایی و ابن عاشور در لابه‌لای مباحث تفسیری در المیزان و التحریر و التنویر این قاعده را به کار بسته‌اند. با این حال، معیارها و شرایط کاربرست آن را در چارچوب نظریهٔ منسجمی تشریح نکرده‌اند تا دیگران بتوانند این قاعده را به گونه‌ای روشمند در مطالعات تفسیری به کار گیرند و گستره و صحت بهره‌گیری این دو مفسر از قاعدهٔ یادشده را بسنجند. از گردآوری و تحلیل دیدگاه‌های علامه طباطبایی و ابن عاشور چنین به دست می‌آید که هر دو در کاربرد این قاعده بر معیارهایی مشترک - مانند اشارهٔ جملات به سنن الهی، دلالت جمله‌ها بر ضوابط اعتقادی و اخلاقی، وجود تعلیل در جملات، و تطابق جمله‌ها - با مثال‌هایی تکیه زده‌اند. روایات معصومان (ع) و قانون «موردٌ مخصص نیست» از معیارهایی است که علامه طباطبایی به‌طور اختصاصی بدان توجه کرده است. از این رو، با آنکه هر دو مفسر در به کار بردن قاعدهٔ یادشده تا حدودی با یکدیگر همراه بوده‌اند؛ اما، در مجموع، علامه طباطبایی به‌دلیل بهره‌مندی از روایات و آموزه‌های تفسیری اهل بیت (ع)، در کاربرست نظام‌مند این قاعده از ابن عاشور پیشی گرفته است.

کلیدواژگان: قواعد تفسیری، تفسیر فراسیاقی قرآن، علامه طباطبایی، ابن عاشور

^۱ این مقاله برگرفته از رسالهٔ دکتری عاطفه محمدزاده است با نام «حجیت مفاد جملات مستقل آیات، با تکیه بر تفسیر المیزان و التحریر و التنویر؛ چیستی، شرایط، کاربرد و پیامدها».

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۳ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۲۲ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

راد، علی؛ شهیدی، روح‌الله؛ و محمدزاده، عاطفه. (۱۴۰۲). معیارهای کاربرست قاعدهٔ «حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن» در المیزان و التحریر و التنویر، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۱۷۳-۲۰۲. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.6426.1899>

مقدمه

بیان مسئله

یکی از قواعد تفسیری‌ای که معاصران به احیای آن روی آورده‌اند قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل»^۱ است. مراد از جمله مستقل جمله‌ای از قرآن است که، ضمن پیوستگی معنایی با جملات مجاور خود در داخل و خارج آیه، در صورت جدا شدن از آن‌ها نیز، معنای کامل و مستقلی داشته باشد. بر اساس قاعده یادشده، جملات بریده از آیات - به شرط سازگاری با شرع و عقل، و عدم مغایرت با سیاق - پس از انفصال نیز در خارج از فضای آیه معنای تام و مستقلی را افاده می‌کنند و در تبیین مسائل اعتقادی، اجتماعی، فقهی، اخلاقی و ... به کار می‌آیند.

کاربست این قاعده بر پایه معیارهای خاصی استوار شده است. شناسایی، تحلیل و ارزیابی این معیارها نقش مهمی در ارتقای روش‌شناسی تفاسیر فریقین دارد. در این میان، بررسی تفاسیر معاصری که توجه بیشتری به قاعده مورد بحث داشته‌اند از اهمیت مضاعفی برخوردار است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد المیزان فی تفسیر القرآن و التحریر و التنویر نمونه‌های مناسبی برای این تحقیق به شمار می‌آیند. توجه علامه طباطبایی و ابن‌عاشور به روش تفسیری قرآن به قرآن، و وابستگی آنان به جریان اجتماعی عقل‌گرا، احتمال جداسازی جملاتی از آیات و کاربرد مستقل آن‌ها را افزایش داده است. اختلاف مبانی مذهبی این دو نیز در انتخاب آن‌ها مؤثر بوده است. این موضوع می‌تواند پیش‌فرض‌های ذهنی آنان را نسبت به نحوه کاربرد قاعده و بهره‌مندی از منابع درون‌متنی و برون‌متنی مؤثر بر آن تغییر دهد و آن‌ها را به ارائه الگوهای متفاوت در این مسیر هدایت کند.

نوشتار حاضر می‌کوشد تا، پس از بررسی تفاسیر نام‌برده ذیل تعدادی از آیات منتخب، به استخراج و سامان‌دهی معیارهای کاربرد قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» بپردازد و بر مبنای مستندات به‌دست‌آمده در حوزه مورد مطالعه، مقایسه، تحلیل و ارزیابی عملکرد مفسران و بیان اشتراک‌ها و افتراق‌های آن‌ها را در دستور کار خود قرار دهد. ملاک انتخاب آیات وجود پیوند معنایی میان جملات مستقل مورد نظر با سیاق، و معناداری این نوع جمله‌ها پس از خروج از بافت آیه

^۱ حذف واژه «قرآن» از عنوان قاعده در متن مقاله به منظور رعایت اختصار بوده است.

است. احادیثی که بر استقلال معنایی این نوع جملات خارج از سیاق آیه دلالت می‌کنند از عوامل مؤثر در گزینش آیات به شمار می‌آیند. به دیگر سخن، آیات منتخب آیاتی اند که، با توجه به اقتضائات درونی خود و همچنین میراث تفسیری گذشته، ظرفیت بالقوه فراوانی برای به‌کارگیری قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» فراهم می‌آورند. حال، اگر علامه طباطبایی و ابن‌عاشور بدین ظرفیت توجه کرده باشند، فرایند تطبیق به توضیح اشتراک‌ها و افتراق‌های آن‌ها می‌پردازد و اگر یکی از آنان به ظرفیت پیش‌گفته توجه داشته و دیگری از آن غافل مانده، تطبیق بر آشکار ساختن این توجه و غفلت متمرکز خواهد بود. بنابراین، آیات منتخب سنگ محکی به حساب می‌آیند که از رهگذر آن می‌توان میزان توجه علامه طباطبایی و ابن‌عاشور به قاعده یادشده را سنجید.

ناگفته نماند به‌رغم تلاش محققان در سال‌های اخیر برای نگارش متونی درباره قواعد تفسیری، تا کنون تحقیق نشریافته‌ای با محوریت مسئله نوشتار حاضر ملاحظه نشده است.

معیارهای کاربریست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل»

مراد از معیارهای کاربریست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» مجموعه قرائتی است که مفسران با تکیه بر آن‌ها روش خود را در کشف استقلال معنایی جمله‌های قرآنی آشکار می‌سازند. این قرائن شامل شواهد درون‌آیه‌ای و درون‌قرآنی، مستندات فرامتنی (چون روایات)، و نیز مبانی پذیرفته‌شده علوم قرآنی هستند که زمینه‌ساز اثبات استقلال معنایی جملات می‌شوند. با مطالعه منابع تفسیری متعدد، به‌ویژه میزان و التحریر و التنویر، این نتیجه حاصل شد که قرائن مستخرج متأثر از شیوه‌های تفسیری و منابع مورد استفاده مفسران ذیل چند عنوان قابل بررسی است.

۱. شواهد درون‌متنی

بخش چشمگیری از معیارهای کاربریست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» که در دسته شواهد یا قرائن درون‌متنی جای می‌گیرد به ویژگی‌های محتوایی و ادبی جمله‌ها مربوط است. این خصوصیات در گستره آیات منتخب عبارت‌اند از:

۱.۱. اشاره جمله‌ها به سنن الهی و شرعی

از نکات مهم در کاربریست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» توجه به عمومیت معنای

جملات مستقل است. این عمومیت گاهی، به دلیل اشاره جملات به یکی از سنن الهی، بروز می‌کند و مفسران را بر آن می‌دارد که، به لحاظ تعمیم‌پذیری سنت‌ها، با اعتبار و استقلال معنایی جمله‌ها در خارج از سیاق آیه موافقت کنند.

دیدگاه علامه طباطبایی درباره حجیت مفاد جمله «تِلْكَ الْآيَاتُ نُّدَاوِلُهَا يَتَّبِعُ النَّاسُ» (ما این روزها [ای پیروزی و شکست] را در میان مردم می‌گردانیم؛ آل عمران: ۱۴۰) نمونه‌ای از این دست است. بنا بر سیاق آیه، که درباره جنگ احد است، جمله یادشده درباره تغییر وضعیت سپاه اسلام و شرک از حالت پیروزی به شکست و برعکس است، بدین معنا که پیروزی یا شکست همیشه از آن مسلمانان یا دشمنان آن‌ها نیست و شرایط جنگی بسته به عوامل مختلف، و به خصوص عملکرد هر لشکر، روزی به نفع یکی و روزگاری به نفع دیگری است. اما این جمله، مستقل از بافت تاریخی آیه نیز، معنادار است. بر همین اساس، طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در بیان عمومیت معنای جمله بر سنت بودن مفهوم آن تأکید کرده است:

سنت الهیه بر این جاری شده که روزگار را بین مردم دست‌به‌دست بگرداند، بدون این که برای همیشه به یک قوم باشد و قوم دیگر را از آن محروم سازد و این سنت به خاطر مصالحی عمومی است که فهم انسان‌ها جز به برخی از آن‌ها احاطه نمی‌یابد و نمی‌تواند همه آن مصالح را درک کند. (ج ۴، ص ۲۸)

ابن‌عاشور (بی‌تا) نیز، ضمن توجه به سیاق آیه، تصریح کرده که جمله مذکور بر یکی از سنت‌های حاکم در نظام هستی دلالت دارد (ج ۳، صص ۲۲۹-۲۳۰).

مستند دیگر در المیزان جمله «لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ» (سنت‌های خدا را تغییردهنده‌ای نیست؛ انعام: ۳۴) است که به یک اصل کلی درباره امداد رسانی به پیامبران اشاره می‌کند. مطابق با آیه بالا، همیشه رهبران صالح اجتماع که برای هدایت توده‌های مردم به وسیله ارأئه مکتب و طرح‌های سازنده با افکار منحط و خرافات و سنن غلط جامعه به پا می‌خاستند، با مخالفت سرسختانه جمعی سودجو و زورگو، که با پر و بال گرفتن مکتب جدید منافعشان به خطر می‌افتاد، روبه‌رو می‌شدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۲۱۲)، اما این رهبران بدون یاور نبودند و همواره در طول تاریخ

از نصرت خداوند بهره می‌بردند. با این نگاه، جمله «لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ» بیانگر آن است که هیچ چیز نمی‌تواند این روال معمول را در یاری‌رسانی رهبران صالح دگرگون کند.

طباطبایی (۱۴۱۷ق)، که این جمله را به معنای عدم تغییر در سنت امداد رسانی به پیامبران (ع) معنا کرده، با در نظر گرفتن سیاق عام قرآن، آن را مربوط به همه قوانین تغییرناپذیر الهی دانسته و گستردگی مصادیق آن را تأیید کرده است (ج ۷، ص ۶۳). بنابراین، با توجه به کلیت مفهوم جمله، که متأثر از سنت بودن آن است، حجیت مفادش را بیرون از بافت آیه پذیرفته است.

ابن عاشور (بی تا) نیز، با اینکه از سیاق آیه رها نشده و جمله مزبور را وسیله اطمینان بخشی به پیامبر (ص) نسبت به تحقق وعده نصرت معنا کرده، توجه داشته که این سنت در حکم یکی از قوانین الهی است و پروردگار آن را در ازل نوشته و در میان امت‌ها مقدر فرموده است (ج ۶، صص ۷۵-۷۷). بنابراین، ابن عاشور، ضمن معرفی جمله «لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ» به عنوان یک قانون کلی، آن را با یکی از نمونه‌های ظهور این سنت مرتبط دانسته است.

۲.۱. اشاره جمله‌ها به ضوابط و قوانین کلی در اندیشه دینی و مذهبی

اسلام، به دلیل جامعیتی که دارد، برای ابعاد مختلف حیات مادی و معنوی انسان، قوانین و ضوابطی وضع کرده است. سیاق عام قرآن از وجود جمله‌هایی در آیات خبر می‌دهد که در بردارنده این مفاهیم هستند. علامه طباطبایی و ابن عاشور، ضمن اعتقاد به ارتباط این گونه جمله‌ها با سیاق آیات، به استقلال و کلیت معنای آن‌ها نیز اذعان داشته‌اند. دیدگاه این دو مفسر را می‌توان بر مبنای نوع ضوابط مطرح شده به صورت زیر شرح داد.

۲.۱.۱. ضوابط اعتقادی

تصریح طباطبایی (۱۴۱۷ق) بر این که جمله «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (مائده: ۲۷) حقیقت امر در قبول شدن عبادت‌ها و قربانی‌هاست و این نوع حقائق از اصول معارف دینی است (ج ۵، صص ۳۰۱-۳۰۳) مثالی در این زمینه به شمار می‌آید. در آیه ۲۷ سوره مائده، که در آن از ماجرای پسران آدم (ع) سخن رفته، با نزول جمله بالا، علت قبول شدن نذر هابیل تقوای او ذکر شده است. طباطبایی (۱۴۱۷ق)، علاوه بر اشاره به اصل بودن این جمله، آن را در تفسیر آیه ۵۳ توبه و در تأیید لغو بودن انفاق منافقان از روی میل یا اکراه به کار گرفته است (ج ۹، ص ۳۰۸).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) به جمله «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (خدا داناتر است که مقام رسالت را در کجا قرار دهد؛ انعام: ۱۲۴) نیز به عنوان اصلی اعتقادی نگریسته است. این جمله به همراه عبارت‌های بعدی آیه در پاسخ به مشرکانی نازل شده که ایمان آوردن خود را مشروط به دریافت مقام‌ها و آیات اعطایی به فرستادگان الهی می‌کردند. طباطبایی با اعتقاد به حجیت مفاد این جمله از آن در اثبات شرطیه نبودن عبارت «وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ» (مائده: ۶۷) استفاده نموده است (ج ۶، صص ۴۹-۵۰).

ابن عاشور (بی‌تا) نیز از جمله‌هایی که به طور مستقل بر ضوابط اعتقادی دلالت دارند در تفسیر آیات بهره برده است. برای نمونه، در تفسیر جمله «لَا يَكْلَفُ اللَّهُ تَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶)، به فقره «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره: ۱۸۵) استناد کرده و آن را همراه با جمله «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُم فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸) آورده تا نشان دهد امتیاز شریعت اسلام به آسان بودن آن است (ج ۲، ص ۵۹۷). ابن عاشور (بی‌تا) در تفسیر آیات ۱۹ آل عمران، ۲۸ نساء، ۱۲۸ توبه، ۱۰۷ انبیاء، ۷۸ حج و ۳۲ نجم نیز به مناسبت بحث از سهولت دین اسلام از فقره «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» استفاده کرده است (ج ۳، صص ۵۱-۵۳؛ ج ۴، صص ۹۸-۹۹؛ ج ۱۰، صص ۲۳۶-۲۳۸؛ ج ۱۷، صص ۱۲۰-۱۲۴، ۲۵۰-۲۵۲ و ج ۲۷، صص ۱۲۲-۱۲۷). این در حالی است که جملات مورد نظر در آیات ۱۸۵ بقره و ۷۸ حج به ترتیب در بحث از آسان‌گیری خداوند به فرد بیمار یا مسافر نسبت به روزه‌داری در ماه رمضان و بحث از جهاد نازل شده‌اند.

کاربرد مستقل فقره «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (و بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آنها بود بر می‌دارد؛ اعراف: ۱۵۷) نیز به همراه جمله‌های مزبور در آیات ۱۸۵ بقره و ۷۸ حج در اثبات آسان بودن احکام تشریحی اسلام ذیل آیه ۲۸ نساء - «يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا» - قابل تأمل است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۴، صص ۹۸-۹۹). گفتنی است جمله یادشده در آیه ۱۵۷ اعراف در بحث از بشارت ظهور پیامبر (ص) در عهدین، معرفی صفات و دلائل حقایق وی نازل شده است.

عملکرد برخی از مفسران فریقین در به کارگیری فقره «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ

مبارهای کاربریست قاعده « حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن » در میزان و التحریر و التویر | ۱۸۳

العُسْر» خارج از سیاق آیه مؤید روش ابن عاشور است. برای مثال، گنابادی (۱۴۰۸ ق) ذیل آیه ۸۹ مائده در بحث از کفاره شکستن قسم (ج ۲، ص ۱۱۰)، قاسمی (۱۴۱۸ ق) در تفسیر آیه ۲۰ مزمل در بحث از توصیه به قرائت قرآن در حدّ توان (ج ۹، ص ۳۴۴)، طنطاوی (بی‌تا) ذیل آیه ۱۱۹ انعام در تبیین حکم استفاده از طعام غیرحلال در موارد اضطراری و در توصیف پروردگار به‌عنوان قانون‌گذار این حکم (ج ۵، ص ۱۷۶) و نیز در تفسیر آیات ۲ و ۳ طه در بیان عدم سختگیری خداوند نسبت به پیامبر (ص) در انجام رسالتش (ج ۹، ص ۸۶)، عبارات مذکور را به‌صورت مستقل به کار برده‌اند.

نمونه دیگر در تفسیر آیات ۴ و ۱۳ قصص قابل مشاهده است. ابن عاشور (بی‌تا) با تشخیص جمله «عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ» (بسا چیزی را خوش ندارید و آن برای شما خیر است، و بسا چیزی را دوست دارید و آن برای شما بد است؛ بقره: ۲۱۶) به‌عنوان یکی از اصول اعتقادی و پذیرش معناداری آن در ماجرای مربوط به قوم بنی‌اسرائیل، یادآوری کرده که داستان این قوم با هدف عبرت مؤمنان ذکر شده است (ج ۲، صص ۹ و ۲۶). بنابراین، ابن‌عاشور با تکیه بر عمومیت معنای جمله، از امکان انطباق آن بر مناسباتی خارج از فضای آیه، یعنی بحث از عدم تمایل برخی از مسلمانان زمان پیامبر (ص) به جنگ با دشمنان و تأکید این فقره از آیه بر موضوعیت نداشتن خوشایند و بدآیند آن افراد در تشریح حکم جهاد خیر داده است.

۲.۲.۱. ضوابط اخلاقی

از آنجا که تزکیه مردم یکی از اهداف انبیا (ص) است، ضوابط اخلاقی از مباحث مهم ادیان توحیدی محسوب می‌شود. بر پایه این اصل، بسیاری از جمله‌های قرآن به‌تنهایی مشتمل بر مضامین اخلاقی نازل شده‌اند. علامه طباطبایی و ابن‌عاشور به این موضوع توجه داشته‌اند و برخی جمله‌ها را که به‌طور مستقل بر اصول اخلاقی دلالت دارند، در تفسیر آیات به کار بسته‌اند.

در این خصوص، کاربریست فقره «عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ» (بقره: ۲۱۶) در میزان و در تبیین آیات ۱۱ تا ۱۴ نساء، در مقایسه موضوع ارث در سنت اسلام و دیگر سنت‌ها

قابل توجه است. طباطبایی (۱۴۱۷ ق) تفاوت اساسی این سنت‌ها را وابسته به هدف آن‌ها شناخته و از تأثیر هوا و هوس در نیل به برخی از این اغراض سخن گفته و با تأکید بر این که قرآن بسیاری از هوا و هوس‌های آدمی را اشتهای کاذب دانسته، به فقره مذکور استناد نموده است (ج ۴، ص ۲۳۲).

ابن عاشور (بی‌تا) هم از این فقره در تفسیر بخش پایانی آیه ۱۹ نساء و در بیان حکمت فرمان خدا درباره داشتن رفتار پسندیده با زنان بهره برده است (ج ۴، صص ۷۱-۷۲).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در توضیح «فَأَتَابَكُمْ غَمًّا بِعَمِّ لَيْكَيْلًا تَحَزَنُوا عَلَيَّ مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ» (پس خدا شما را به اندوهی روی اندوهی مجازات کرد تا بر آنچه از دستتان رفته و به آنچه به شما رسیده اندوهگین نشوید؛ آل عمران: ۱۵۳) نیز، برای تأکید بر این که خدای تعالی در قرآن اندوه بر از دست دادن مادیاتی چون غنائم را مذمت فرموده، از جمله «لَيْكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَيَّ مَا فَاتَكُمْ» (حدید: ۲۳) در حکم توصیه‌ای اخلاقی یاد کرده است (ج ۴، ص ۴۵). مطابق با سیاق این آیه، هر نوع بلایی که مردم به آن مبتلا شوند در لوح محفوظ ثبت شده است. بر این اساس، وقتی بندگان به این درک برسند که هر نعمت و نعمتی به تقدیر الهی است، به‌خاطر آنچه از دست می‌دهند غمگین نمی‌شوند و در پی به دست آوردن آن فخرفروشی نمی‌کنند.

ابن عاشور (بی‌تا) نیز در تفسیر آیه ۱۱ تغابن - «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - بر این باور رفته که خداوند، در بیان علل و اسباب حوادث نظام هستی و جایگاه خود در این باره، به انسان تعلیم می‌دهد که نسبت به مصائب صبور باشد و دچار غم و اندوه نشود. او بدین مناسبت از جمله مذکور بهره برده است (ج ۲۸، ص ۲۵۱).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در تفسیر آیه «وَأَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى» (نازعات: ۱۹) نیز از کاربرد این جمله بازمانده است. بنا بر سیاق آیه، خداوند به موسی (ع) فرمان می‌دهد نزد فرعون برود و به او بگوید برای پاک شدن از آلودگی شرک و طغیان، تو را به‌سوی پروردگارت هدایت می‌کنم. ظاهراً طباطبایی با این نظر موافق بوده که مراد از هدایت به‌سوی پروردگار معرفی خدا برای فرعون و ارشاد وی به معرفت خالق یکتا است. با این توضیح که نتیجه این شناخت ترس از خدا و پرهیز از تعدی به حقیقت عبودیت است، یعنی همان چیزی که در جمله موردنظر تأکید شده است (ج ۲۰، ص ۱۸۷).

مبارهای کاربردی قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن» در میزان و التحریر و التویر | ۱۸۵

ابن عاشور (بی تا) نیز در تفسیر «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» و در بحث از معنای عبادت، اقوال صوفیه، فخر رازی و ابن سینا را نقل کرده و با استناد به جمله «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» از این دیدگاه که عبادت از روی خوف نیز ارزش دارد حمایت نموده است (ج ۱، ص ۱۷۸).

بدین ترتیب، علامه طباطبایی و ابن عاشور، با پذیرش عمومیت معنای برخی از جملات، مفاد آن‌ها را در بیرون از سیاق نیز حجّت دانسته، از آن‌ها در تفسیر آیات دیگر استفاده کرده‌اند.

۳. قابلیت وازگان جمله‌ها برای تسری و جری به مصادیق فراسیاقی

مجموعه مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد مفسران، به دلیل معنای عام برخی جمله‌ها، اعتبار مفاد آن‌ها را بیرون از سیاق آیه تأیید کرده و انطباق مفهوم این جملات را بر مصادیق دیگر منطقی دانسته‌اند.

از گفتار طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در تفسیر «عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا» (بقره: ۲۱۶) و تشریح بلاغت آن برمی‌آید که به نظر وی، سخن گفتن در قالب جمله‌های مذکور در موارد دیگری شبیه به ماجرای آیه موجه است. این موضوع در توضیح طباطبایی درباره ارشاد هر کسی که در تشخیص خیر و شناسایی شرّ به خطا رفته و استفاده از دو جمله مستقل «عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا...» و «عَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا...» برای هشدار به او برداشت می‌شود (ج ۲، ص ۱۶۶).

ابن عاشور (بی تا) نیز با گسترده‌گی مصادیق این فقره موافق بوده، ناآگاهی بشر و غفلت او از اهداف امور را با تمایلات آدمی و عدم موضوعیت آن در تشخیص خیر و شرّ همراه نموده است (ج ۲، صص ۳۰۴-۳۰۵).

اما این دو مفسر به‌طور شفاف از تسری معنای جملات در موارد و مصادیق دیگر سخن نگفته‌اند، درحالی که می‌توانستند همانند پاره‌ای از مفسران، بر مبنای کاربرد واژه «شیئاً» و با ذکر نمونه‌هایی، بر این نکته تأکید کنند که مفهوم این جمله‌ها منحصر به بحث جهاد نیست (برای دیدن برخی از این مفسران، نک. فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۶، ص ۳۸۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۸؛ نیشابوری، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۵۹۴؛ ابوالسعود، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۶؛ حقی، بی تا، ج ۱، ص ۳۳۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، صص ۵۰۱-۵۰۲).

۴. وجود تعلیل در جمله‌ها

تعلیل یک جمله از آیه برای عبارت‌های دیگر نشانه‌ای از استقلال معنایی و کلیت آن جمله است، یعنی اگر فراز تقطیع شده، پیش از برش، علت جمله یا جملات قبل یا بعد از خود بوده و پس از آن ظهوری داشته که با سیاق هماهنگ است و نافی آن نیست، مفاد آن بیرون از فضای آیه هم می‌تواند معتبر باشد و به‌طور مستقل به کار رود. برای مثال، در آیه ۳۶ اسراء، دو فراز مستقل داریم: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» و «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا». حال، اگر فقیهی قسمت دوم را به‌تنهایی مورد عنایت قرار دهد و به انطباق مصادیق آن توجه کند، منافاتی با ظهور پیشین ندارد، چون این دو فراز با هم در تباین نیستند و فراز دوم نه‌تنها قرینه صارفه یا مقید و مخصّص به حساب نمی‌آید و سیاق آیه هم مانع استناد به این قسمت نیست، بلکه شبه‌تعلیل است (ایازی، ۱۳۸۰، صص ۴۷۱-۴۷۲). به همین دلیل، امام صادق (ع)، با تمسک به فراز اخیر، آن را دلیل بر تحریم گوش دادن به صدای زنان خواننده دانسته است (الفقه، ۱۴۰۶ ق، صص ۲۸۱-۲۸۲).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، با توجه به وجود حالت تعلیل در برخی آیات، بدون یادکرد قاعده موردبحث، از آن بهره برده است. برای نمونه، از نظر وی، فقره «لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلَيَّ مَا فَاتَكُمُ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ» (آل‌عمران: ۱۵۳) علت جمله قبل است و منظور از آن این است که خداوند در جنگ احد بدین جهت حقیقت امر را برای مسلمانان روشن کرد و غم جدیدی (ناراحتی از طمع به مال دنیا) را به‌عنوان یک موهبت بر آنان وارد ساخت که از اندوه قبلی (از دست دادن غنایم و ...) منصرف شوند (ج ۴، صص ۴۵-۴۶).

ابن‌عاشور (بی‌تا) هم در تحلیل حوادث آیه بالا، با اشاره به مقام تعلیل، از موافقت خود با استقلال معنایی فقره مذکور خبر داده (ج ۳، ص ۲۵۵)، با توجه به وجود لام تعلیل در «لِكَيْلَا تَأْسَوْا» (حدید: ۲۳)، یادآوری نموده علت سخن رفتن از تقدیر حوادث در آیه ۲۲ حدید مقابله با ناامیدی انسان در زمان از دست دادن نعمت است (ج ۲۷، ص ۳۷۰).

این موضوع از نگاه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) نیز دور نمانده است. بدین جهت جمله «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَيَّ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَقْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ» را بیانگر علت مطلبی دانسته که در آیه قبل آمده است. در واقع، از نظر او، این فراز حکمت مقدر و مکتوب بودن حوادث دنیا را توضیح داده است (ج ۱۹، ص ۱۶۷).

مبارهای کاربردی قاعده « حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن » در المیزان و التحریر و التنویر | ۱۸۷

از نظر طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، جمله «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱) نیز در موضع تعلیل برای «يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» (رعد: ۱۱) است؛ بدین معنا که پروردگار نگهبان‌هایی برای انسان قرار داده تا وی را به امر خدا از امر دیگر او، که به هلاکت و دگرگونی در اوضاع می‌انجامد، بازدارند؛ چون سنت الهی بر این جریان یافته که وضع هر قومی متناسب با حالات خود آن‌ها تغییر می‌کند. از این رو، نتیجه گرفته اگر مردم شکرگزار، مطیع یا مؤمن، به کفران و ... گرایند، خدا هم برای آنان سعادت را به شقاوت تبدیل خواهد کرد (ج ۱۱، ص ۳۱۰). بنابراین، اشاره طباطبایی به علت بودن جمله «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» می‌تواند نشانه موافقت وی با استقلال معنایی آن و بسترسازی برای کاربرد قاعده باشد. گفتار بعضی دیگر از مفسران نیز دیدگاه علامه طباطبایی را تأیید می‌کند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۹، ص ۱۸۰؛ قرشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۳).

نمونه دیگر مربوط به جمله‌های «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره: ۱۸۵) است. بر اساس سیاق آیه و بنا بر احکام قرآن، اگر کسانی در ماه رمضان مریض یا مسافر باشند، باید در روزهای دیگری روزه بگیرند. تکرار این حکم، که به نوعی در آیه قبل هم آمده، بدین جهت است که امکان دارد افرادی به خاطر فوائد روزه، بخواهند در هر حال روزه دار باشند. اکنون در این آیه بیان می‌شود، چون خداوند می‌خواهد کار را بر مردم آسان سازد، این دو گروه می‌توانند در روزهای دیگری روزه خود را قضا کنند (جعفری، بی تا، ج ۱، ص ۴۵۳).

ابن عاشور (بی تا) فقرة مذکور را سبب حکم جمله قبل شناخته و علت بودن آن را برای آیات پیشین جایز شمرده است (ج ۲، ص ۱۷۳). بنابراین، از جمله‌های بالا در تبیین آیه‌های مجاور استفاده کرده و اعتبار معنایی آن‌ها را مستقل از سایر عبارات‌های آیه درباره تمام امور دین و همه احکام شرعی نمایان ساخته است.

۵. قالب بیانی مورد استفاده در جمله‌ها

در زمان ظهور اسلام که هنر سخنوری میان مردم رواج داشت، خداوند با نزول قرآن اعجاز بیانی آن را به نمایش گذاشت. استفاده از «کنایه» و «مَثَل» در قرآن، به عنوان دو مبحث مهم در علم

بیان، تأمل مفسران را نسبت به این نوع اشارات پروردگار در جمله‌های مستقل قرآن برانگیخت. بدین‌سان، صورت دیگری از توجه به استقلال جمله‌های قرآن شکل گرفت، زیرا «کنایات» و «امثال»، از منظر تحلیل بلاغی، فرازمانی و تعمیم‌پذیر، و زمینه‌ساز کاربست قاعده یادشده هستند.

۱.۵. کنایی بودن جمله‌ها

مراد از کنایه در این تحقیق معنای اصطلاحی آن، یعنی آوردن لفظی است که غرض از آن لازمه معنای دیگر است (سگاک، ۱۹۸۷ م، ص ۴۰۲). کنایی بودن برخی از جمله‌های قرآن، با تکیه بر مفهوم عام آن‌ها، ثابت می‌کند مفادشان نه‌تنها درون سیاق بلکه در خارج از آن نیز اعتبار دارد.

علامه طباطبایی و ابن‌عاشور به این مسئله توجه داشته، بر پایه آن از حجیت مفاد چنین جمله‌هایی حمایت کرده‌اند. طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، با پذیرش مفهوم کنایی جمله «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَوْجَاهِهَا» (به خانه‌ها از درهای آنها وارد شوید؛ بقره: ۱۸۹)، مراد از آن را، جدا از بافت تاریخی آیه^۱، توصیه به ورود به هر کاری از راهش دانسته، به انجام امور شرعی به‌عنوان یکی از مصادیق اشاره کرده است: «اجرای همه احکام الهی، و از جمله مناسک حج، به غیر از سبکی که شرع دستور داده شبیه آن است که با وجود تعبیه در برای خانه و امکان ورود به داخل از راه آن، از بام وارد شد» (ج ۲، صص ۵۶-۵۷). به نظر می‌رسد این مفسر، با تکیه بر کنایی بودن جمله، اعتبار معنایی آن را در ارتباط با تمام احکام شرعی پذیرفته است.

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در تفسیر جمله «وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (خود را به دست خود به هلاکت نیفکنید؛ بقره: ۱۹۵) نیز، پس از یادآوری این نکته که دست انسان مظهر قدرت است، تذکر داده تعبیر موجود در آیه کنایه از این است که مسلمانان نباید نیرو و توان خود را هدر دهند (ج ۲، ص ۶۴).

در توضیح دیدگاه علامه طباطبایی، می‌توان گفت که خداوند، با نزول آیه ۱۹۵ بقره، به‌نوعی تأکید فرمود که کوتاهی در تأمین امکانات جنگی عامل هلاکت افراد خواهد بود. حال، با توجه

^۱ در جاهلیت سوراخ‌هایی پشت خانه‌ها ایجاد می‌کردند تا اشخاص محرم از آن راه داخل و خارج شوند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۰۹).

مبارهای کاربریست قاعده « حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن » در میزان و التحریر و التویر | ۱۸۹

به گستردگی توانایی‌های او، جمله « وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ »، دستور حفظ و پرهیز از ضایع شدن نیروهای جسمی و روحی آدمی در زمان‌ها، مکان‌ها و موقعیت‌های گوناگون است. وی، بدین صورت، امکان کاربریست مستقل جمله و کارآمدی مدالیل فراسیاقی آن را ثابت می‌کند.

۵.۲. مثل بودن جمله‌ها

با تفحص در آیات قرآن مشخص می‌شود خداوند در مواردی کلامی آورده که مثل نیست، اما به صورت مثل است و عرف جامعه در محاورات عمومی برای بیان نظر و القای مطلب از این کلمات به عنوان مثل استفاده می‌کند (ابازی، ۱۳۸۰، ص ۴۵۲). برخی از جمله‌های موجود در آیات مورد مطالعه چنین حالتی دارند. این نوع جمله‌ها، با پیام عامی که دارند، علاوه بر کاربرد در سیاق آیات، در فضای خارج از آن نیز معنا می‌دهند. علامه طباطبایی و ابن عاشور، با توجه به این موضوع، حجیت مفاد جمله‌ها را در بیرون از سیاق آیه تأیید نموده‌اند.

برای نمونه، از نظر طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، جمله «تَبَدَّهَ وَرَاءَ ظَهْرِهِ» مثلی است که برای ترک چیزی و عدم اعتنا به آن به کار می‌رود و در مقابل اصطلاح «نصب العین» استعمال می‌شود (ج ۴، ص ۸۴). در این دیدگاه، جمله «فَتَبَدَّوْهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ» (پس آن [کتاب و پیمان] را پشت سر خود افکندند؛ آل عمران: ۱۸۷) بر مثلی دلالت می‌کند که معنای عامی دارد. از این رو، هم در فضای آیه - یعنی در بحث پیمان گرفتن از دانشمندان اهل کتاب برای کتمان نکردن حقایق و گزارش رفتار آن‌ها در بی‌اعتنایی نسبت به تورات و انجیل - و هم خارج از آن معتبر است.

اشاره ابن عاشور (بی تا) نیز بر تمثیلی بودن «وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ» می‌تواند از موافقت وی با حجیت مفاد جمله در خارج از سیاق آیه حکایت کند. تذکر این مفسر به تسری آیه بر افراد مسلمان، با وجود نزول آن در بحث از رفتار اهل کتاب، نشانه‌ای از تأمل وی در این باره است (ج ۳، صص ۳۰۴-۳۰۵).

برخی دیگر از مفسران فریقین نیز، ضمن توجه به سیاق آیه، جمله مورد بحث را کلی و خارج از فضای آن معنا کرده‌اند. غالب این مفسران به مثل بودن این عبارت اشاره نموده‌اند (برای نمونه، نک. فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۹، ص ۴۵۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۵۰؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۵۳؛ نسفی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۲۹۷؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲، ص ۳۹۹؛

حقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۱؛ عاملی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۲۸۶؛ گنابادی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۴۷۶.

ذکر جمله «فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ» (اعراف: ۱۴۵) نیز در این بخش تا اندازه‌ای منطقی است. هرچند موضوع «اخذ به قوه» در این آیه مربوط به دریافت فرمان‌های الهی موجود در تورات و بهره‌مندی از آن‌ها در مسیر صحیح با تمام توان است، اما این هم ممکن است که این جمله به معنای عزم و تدبیر در انجام همه امور مثبت قلمداد شود.

ابن‌عاشور (بی‌تا) پس از اشاره به تمثیل بودن «قُوَّة» برای عزم در عمل، این جمله را اراده قاطع و بدون تأخیر و تساهل نسبت به اجرای آنچه در الواح است، معنا کرده، اما از آنجاکه در ادامه، پس از استناد به آیه‌ای مشابه درباره یحیی (ع) - «يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ» (مریم: ۱۲) - این دستور الهی را مربوط به هر رسول، مبلغ و مجری شریعت او دانسته، به نظر می‌رسد با معناداری اصطلاح «اخذ به قوه» در فضای بیرون از سیاق آیه و ماجرای موسی (ع) موافق بوده است (ج ۸، ص ۲۸۳).

با توجه به آنچه گذشت، علامه طباطبایی و ابن‌عاشور - با تکیه بر شواهد درون‌متنی، مانند مفهوم جمله‌ها و ویژگی‌های زبان قرآن و همچنین روش تفسیری قرآن به قرآن - برای استفاده از قاعده موردنظر زمینه‌سازی کرده‌اند. ظاهراً این دو مفسر به‌لحاظ کمی و کیفی تفاوت درخور توجهی در نحوه تعامل با جمله‌های مستقل نداشته‌اند.

۲. شواهد برون‌متنی

بخشی از معیارهای مفسران در کاربست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» با استناد آن‌ها به منابع برون‌متنی ظهور یافته است. در تحقیق حاضر، این منابع شامل روایات معصومان (ع) و قاعده «العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب» است که تنها علامه طباطبایی به آن‌ها توجه داشته است.

۲.۱. روایات معصومان (ع)

با بررسی روایات معلوم می‌شود که ائمه (ع) به دو شیوه در طرح قاعده یادشده ایفای نقش کرده‌اند. بخشی از روایات جایگاه آن بزرگواران در مباحث نظری را باز می‌تاباند و بخشی دیگر عملکرد ایشان را در به‌کارگیری این قاعده به نمایش می‌گذارد.

ظاهراً مهم‌ترین روایت در بحث نظری حدیث معروف جابر بن جعفری از امام باقر (ع) در موضوع ظهر و بطن قرآن است. روزی جابر از امام باقر (ع) درباره تفسیر آیه‌ای پرسید و پاسخی گرفت. بار دیگر همان سؤال را مطرح کرد و پاسخ دیگری شنید. جابر به امام عرض کرد: چرا روز قبل در مقابل این سؤال جواب دیگری دریافت کردم؟ امام به ظاهر و باطن آیات اشاره کرد و فرمود:

يَا جَابِرُ إِنَّ لِقُرْآنَ بَطْنًا وَ لِلْبَطْنِ ظَهْرًا ثُمَّ قَالَ يَا جَابِرُ وَ لَيْسَ شَيْءٌ أَعَدَّ مِنْ عُقُولِ الرِّجَالِ مِنْهُ، إِنَّ الْآيَةَ لَتَنْزِيلٌ أَوَّلُهَا فِي شَيْءٍ وَ أَوْسَطُهَا فِي شَيْءٍ وَ آخِرُهَا فِي شَيْءٍ، وَ هُوَ كَلَامٌ مُتَّصِلٌ يَتَصَرَّفُ عَلَى وُجُوهِ. (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۱، ح ۲)

با استناد به این روایت می‌توان به حجیت استقلالی مفاد جمله‌های درون آیه پی برد و همین موضوع را مقدمه‌ای برای امکان تقطیع جمله‌ها از یکدیگر و از سیاق دانست. این روایت، در کنار روایات دیگری از ائمه (ع) که نشانه‌ای از موافقت ایشان با برش پاره‌ای از فقرات و کاربرد آن‌ها در موقعیت‌های مختلف است، گام مهمی در اثبات قاعده « حجیت مفاد جمله‌های مستقل » و کاربری آن به شمار می‌آید.

یکی از نمونه‌های چشمگیر آن استفاده از جمله «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸) در فضایی بیرون از سیاق متنی آیه در پاسخ امام صادق (ع) به شخصی است که انگشتش زخم شده و بر آن مرهم گذارده بود. او از حضرت در رابطه با حکم وضو در این حالت پرسید. امام (ع) فرمود: «حکم این مسأله و امثال آن از کتاب خداوند عزوجل روشن می‌شود. خدا فرموده: «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ؛ بر روی همان پارچه مسح کن.» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۵، صص ۱۰۴-۱۰۵، ح ۴)

عابدینی (۱۳۷۶)، از محققان معاصری که در بحث حجیت فرازهای قرآن قلم زده، در تحلیل این روایت تذکر داده که نه جمله «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» مربوط به وضو است، و نه قبل و بعدش حرفی در رابطه با وضو دارد (ص ۵۱).

نمونه دیگر مربوط به استناد ائمه (ع) به جمله «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه: ۷۹) در فضای خارج از سیاق آیه و در بیان احکام فقهی است. جمله یادشده، که در میان آیات توصیف‌کننده

قرآن نازل شده، بدین معناست که حقایق و مفاهیم عالی این کتاب را جز پاکان، یعنی اهل بیت (ع)، درک نمی‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۹، ص ۱۳۷). با این حال، بنا بر حدیثی از معصوم (ع) – که در آن می‌فرماید: «قرآن را بدون وضو و نیز در حال جنابت مس نکن، و در این حالات دست بر خط آن مگذار، و آن را حمایل نکن؛ خداوند متعال فرموده: 'لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ'» (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۱۲۷، ح ۳۵) – این آیه به‌طور مستقل از دیگر آیات، به عدم جواز لمس قرآن بدون غسل و وضو اشاره دارد.

با بررسی منابع روایی امامیه، چگونگی کاربرد این قاعده در احادیث روشن می‌شود. این نوع مستندات روایی را می‌توان به‌لحاظ کارکرد به‌صورت زیر طبقه‌بندی کرد:

۱.۱.۲. روایات دال بر عام بودن معنای جمله‌ها و گستردگی مصادیق آن

بخشی از روایات که از حجیت مفاد جملات بیرون از سیاق آیه حکایت می‌کنند بر عمومیت و گستردگی مصادیق جمله‌ها دلالت دارند. طباطبایی (۱۴۱۷ق)، ذیل آیه ۱۸۹ بقره، روایتی آورده که در آن مراد از جمله «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» اقدام به انجام هر کاری از راه صحیح آن است (ج ۲، ص ۵۹). بر مبنای این روایت و موارد مشابه آن که در بسیاری از منابع شیعه آمده (برای نمونه، نک. برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱، ص ۲۲۴، ح ۱۴۳؛ عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۸۶، ح ۲۱۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۷)، جمله زبرگفته خارج از بافت تاریخی آیه مفهومی گسترده دارد و منحصر به ورود ظاهری از درب خانه نمی‌شود. با این حال، علامه طباطبایی برخی از روایات قابل تأملی را که ضمن اشاره به عام بودن معنای جملات به گستردگی مصادیق آن‌ها توجه می‌دهند و از این طریق حجیت مفاد جمله‌ها را در خارج از سیاق آیه ثابت می‌کنند ذکر نکرده است. گفتنی است که مصادیق ذکرشده برای آیه در این روایات مصادیق نوپدید و بی‌سابقه در عصر نزول نیستند. از این رو، با روایات جری و تطبیق، که پس از این می‌آیند، تا اندازه‌ای تفاوت دارند.

برخی از احادیثی که علامه طباطبایی از ذکر آن‌ها صرف نظر کرده است عبارت‌اند از:

– روایتی که بر اساس آن ورود به هر کاری مانند نماز و طلب روزی با قدرت و توان، مصادیقی از معنای عام جمله «خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ» (آنچه را [از احکام و دستورهای] به شما داده‌ایم، با جدیت بگیرید؛ اعراف: ۱۷۱) به شمار آمده (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲، صص ۳۶-۳۷، ح ۱۰۰)؛

معارف‌های کاربردی قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن» در میزان و التحریر و التنویر | ۱۹۳

– حدیثی که طبق آن، امام باقر (ع) خارج از موضوع آیه ۲۳۷ بقره، یعنی بحث از روابط همسران، علت تنبیه نکردن غلام خویش را به‌رغم هشدار به او با جمله «وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى» بیان فرموده (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۴، ص ۷۸۲، ح ۴)؛

– حدیثی که ذیل همین آیه درباره تجارت با مال یتیم مطرح شده و بنا بر آن، امام صادق (ع) با تکیه بر جمله «وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ» (بقره: ۲۳۷) به تاجر توصیه فرموده افزون بر مقدار متعارف سود بدهد (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۱۲۶، ح ۴۱۳)؛

– روایاتی حاوی جمله «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (مائده: ۲۷) در ذم کسی که در عین استفاده از لباس و طعام حرام به درگاه خدا دعا می‌کرد (حلی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۴۱) و یا در رد نظر فردی که به‌اشتباه کارهای نیک و بد خود را محاسبه می‌نمود (التفسیر، ۱۴۰۹ ق، صص ۴۴-۴۶، ح ۲۰)؛

– و نیز روایات بیانگر کاربرد مستقل جمله «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (انعام: ۱۶۴) در بحث از مجازات‌های دنیوی (مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۱۱).

۲.۱.۲. روایات دال بر جری و تطبیق

می‌دانیم که در جری و تطبیق، مفاهیم عام و مطلق یا معانی باطنی قرآن بر مصادیق جدیدی که در عهد نزول سابقه نداشته و بعدها پدید آمده یا خواهند آمد سریان و انطباق داده می‌شود (راد، ۱۳۹۳، ص ۲۶). این حالت در بعضی از احادیث معصومان (ع) قابل مشاهده است. چنان که نقل شده ایشان هنگام مواجهه با حوادث یا افراد مختلف به تلاوت آیات یا فرازهایی از آنها پرداخته و مفاد آن را بر اشخاص و موقعیت‌های آنها تطبیق می‌داده‌اند. این‌گونه روایات نشانه‌هایی از امکان کاربردی قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» هستند. این بدان جهت است که پس از خروج جملات از سیاق، در صورت اعتبار مفاد آنها، امکان تطبیق مفهومشان بر مصادیقی بیرون از فضای آیه فراهم می‌شود.

احادیثی که بر اساس آنها جمله «إِنَّ مَا تَكُونُوا يَأْتِي بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعاً» (بقره: ۱۴۸) به یاران امام زمان (ع) نسبت داده شده، در این گروه جای دارند (برای دیدن این احادیث، نک. نعمانی،

۱۳۹۷ ق، ص ۳۱۴، ح ۶: ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۲، صص ۳۷۷-۳۷۸، ح ۲ و طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۴۴۹).

در منابع روایی شیعه ذیل آیه ۱۴۸ بقره به‌جز مورد بالا، حدیثی نقل شده که مطابق آن، «الْخَيْرَاتِ» به معنای «ولایت» است (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، صص ۲۰۴-۲۰۵، کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۵، ص ۷۰۱، ح ۴۸۷). چنین روایتی احادیث پیشین را در بحث از پذیرش ولایت امام زمان (ع) از سوی یاران مخلص ایشان تأیید می‌کند.

با این حال، طباطبایی (۱۴۱۷ ق) تنها به نوع اول این روایات اشاره کرده است (ج ۱، صص ۳۳۴-۳۳۵)، اما در عوض، در تفسیر «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا»، حدیثی آورده که بنا بر آن، اوصیای پیامبران «أَبْوَاب» یا درهای رفتن به سوی خدا هستند (ج ۲، ص ۵۹). هرچند نمونه‌های دیگری از این نوع روایات در منابع مختلف و در بیان مصادیق «بُيُوت» و «أَبْوَاب» وارد شده (برای نمونه، نک. قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۶۸؛ کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۶۳-۶۴، ۱۴۲-۱۴۳)، اما علامه طباطبایی به مورد پیشین اکتفا کرده است.

از این روایات در تفسیر آیات دیگر هم دیده می‌شود، اما گاهی ظهوری از آن‌ها در المیزان وجود ندارد، مانند روایتی که در توصیه به کسب قوا برای انجام اوامر خدا در تفسیر جمله «خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ» (بقره: ۶۳) آمده (التفسیر، ۱۴۰۹ ق، ص ۲۶۶، ح ۱۳۴) و یا روایتی که از ارتباط جمله «فَتَبَدُّوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ» (آل عمران: ۱۸۷) با بحث پشت کردن به ولایت خبر داده است (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲، ص ۳۰۲، ح ۱۱۵). بخش دیگری از این نوع احادیث در تفسیر جملات «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا» (آگاه باش که آنان به فتنه و گناه افتاده‌اند) (توبه: ۴۹)، «وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ» (و ستمگران، به زودی خواهند دانست که به چه بازگشتگاهی باز می‌گردند؛ شعراء: ۲۲۷)، «فَصَبِّرْ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ» (و [صبرم] شکیبایی نیکوست؛ و در برابر آنچه می‌گویند تنها از خدا یاری خواسته می‌شود؛ یوسف: ۱۸)، در بحث از حَقَائِيتِ اَهْلِ بَيْتِ (ع) و لزوم اطاعت از آنان، نادیده گرفتن حَقِّ خلافت و ظلم به آن‌ها به کار رفته است (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۳۸۴ و ج ۲، ص ۱۲۵؛ ابن طیفور، بی‌تا، صص ۲۳-۲۶؛ حلبی، ۱۴۰۴ ق، ص ۳۵۱؛ سید بن طاووس، ۱۴۱۳ ق، صص ۵۵۳-۵۵۴).

مبارهای کاربردی قاعده « حجیت مفاد جمله‌های مستقل قرآن » در میزان و التحریر و التویر | ۱۹۵

نکته قابل تأمل آن است که برخی از این مستندات از کلام امیرالمؤمنین (ع) و حضرت زهرا (س) در خطبه‌های ایشان قابل استخراج است.

۳.۱.۲. روایات بیان‌گر سنن یا قوانین الهی

بعضی دیگر از روایات تفسیری که استقلال معنایی جملات و حجیت مفاد آن‌ها را بیرون از سیاق آیه ثابت می‌کنند به وجود سنت یا قانونی در نظام خلقت اشاره دارند. طباطبایی (۱۴۱۷ق) ذیل آیه ۱۱ رعد روایاتی نقل کرده که از کلیت معنای جمله «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» و سلب هرگونه نعمت از انسان به دلیل نوع رفتار او خبر می‌دهد (ج ۱۱، ص ۳۳۱). این نوع احادیث که در بسیاری از منابع روایی نقل شده (برای نمونه، نک. عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲، ص ۲۰۶، ح ۱۹؛ کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۶۷۸، ح ۲۳؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۷۰، ح ۲) در واقع، بر سنت بودن جمله دلالت دارند.

در تأیید عملکرد طباطبایی نسبت به نقل این روایات و در زمینه اثبات استقلال معنایی جمله، می‌توان از حدیث دیگری یاد کرد که مطابق با آن، بر اساس مفهوم این آیه، خداوند قدرت سلطان ستمگر را به واسطه عملش از او سلب می‌کند (دیلمی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۶۸).

۴.۱.۲. روایات دال بر موضوعی بی‌ارتباط با سیاق

در میان احادیث مواردی یافت می‌شود که معصوم (ع) جمله‌ای را از فضای آیه خارج ساخته و آن را در معنایی غیرمرتبط با سیاق به کار گرفته است. استناد به چنین روایاتی همانند روایات دیگر بر اساس این شرط است که جملات بریده از آیه، در عین استقلال، معنایی متضاد با سیاق نداشته و نافی اصول و قوانین شرعی و عقلی نباشند. بنابراین، تکیه به این منقولات، صرف تقطیع و به کار بستن جمله‌ها در فضای خارج از سیاق نبوده است. در این باره می‌توان از احادیثی مربوط به جمله «وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵) یاد کرد. بنا بر روایتی، این جمله نشان می‌دهد منشأ هلاکت آدمی ترک اطاعت از سلطان است (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۶۲۰، ح ۳۲۱۴). روایت دیگری حکایت از این امر دارد که معصومان (ع) در مواردی از جمله مذکور، در بحث «اطاعت از حاکم یا خلیفه وقت»، حکم شرعی برداشت کرده‌اند. (ابن بابویه، ۱۳۷۶،

صص ۳۳۷-۳۳۸، ح ۲۰).

طباطبایی (۱۴۱۷ق) در این خصوص حدیث اخیر را نقل کرده (ج ۲، ص ۳۷)، اما روایتی که معنای جمله را به بحث «تقیه» یا «نفقه» ربط داده (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۸۷، ح ۲۱۸؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۱۲، ح ۹۳۶) نیاورده است.

با توجه به آنچه گفته شد، هرچند معنای جمله «وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» در احادیث با معنای آن در سیاق یکسان نیست، اما منافاتی هم با آن نداشته و برخلاف شرع و عقل نبوده است. بدین جهت اقوال موجود در منابع به نوعی از حجیت و اعتبار جمله به طور مستقل حمایت کرده‌اند. نمونه دیگر مربوط به کاربست جمله «إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَ فَسَادٌ كَبِيرٌ» (انفال: ۷۳) در پاسخ کتبی امام جواد (ع) به چند تن از راویان و صحابه خویش در سؤال راجع به خواستگاری افراد متدین و با اخلاق از دختران ایشان است. (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۰، صص ۶۲۹-۶۳۱، ح ۱-۳). اما علامه طباطبایی از نقل این روایات نیز صرف نظر کرده است. شاید علت آن است که استناد به جمله را از سنخ اقتباس لفظی دانسته است.

۲.۲. قاعده «العبره بعموم اللفظ لا بخصوص السبب»

از جمله مسائل مطرح در باب سبب یا شأن نزول این است که آن‌ها مخصوص عموم و مقید اطلاق آیات نیستند، زیرا خاص بودن واقعه‌ای که سبب نزول یا شأن نزول آیه است با عمومیت و هماهنگ بودن مفاد عبارات و الفاظ به کاررفته در آیات منافات ندارد تا به این دلیل از آن دست برداریم (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۱۵۷).

طباطبایی (۱۴۱۷ق) با همین نگاه در بحث روایی ذیل آیه ۱۸۹ بقره، پس از نقل اسباب نزول آیه و روایات تفسیری ائمه (ع) درباره فقره دوم (نک. روایات دال بر عام بودن معنای جملات و روایات دال بر جری و تطبیق در همین نوشتار)، از عمومیت معنای جمله «وَأَتُوا النُّبُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» و ذکر یکی از مصادیق «أبواب الله» در فرمایش امام ششم (ع) خبر داده است:

این روایت از باب بیان مصداق است، می‌خواهد یکی از مصادیق درهای رفتن به سوی خدا را که در روایت قبلی ابواب به آن تفسیر شده بود بیان کند، وگرنه هیچ شکی نیست

در این که آیه شریفه به حسب معنا تمام است، هر چند که به حسب مورد نزول، خاص باشد. (ج ۲، صص ۵۸-۵۹)

برخی دیگر از مفسران نیز همانند علامه طباطبایی قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» را بر پایه همین موضوع به کار گرفته‌اند. مثلاً راوندی (۱۴۰۵ ق) عمومیت معنای جملات «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره: ۱۸۵) را با وجود نزول آن درباره روزی یادآوری نموده است (ج ۱، ص ۱۵۷). فضل‌الله (۱۴۱۹ ق) نیز، با تأکید بر اطلاق جمله «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵)، مفهوم آن را گسترده‌تر از مورد نزول دانسته است. بر این اساس، از نگاه او این جمله شامل هر عملی است که موجب نابودی انسان شود (ج ۴، صص ۸۷-۸۹).

با توجه به نمونه‌های بالا، طباطبایی و ابن‌عاشور به همراه برخی دیگر از مفسران قاعده مورد بحث را بر مبنای معیارهایی مبتنی بر روش‌ها و منابع تفسیری به کار بسته‌اند. اما این دو مفسر در بهره‌مندی از منابع برون‌متنی متفاوت عمل نموده‌اند. طباطبایی از روایات و قاعده «مورد مخصص نیست» استفاده کرده، در حالی که ابن‌عاشور از به کارگیری آن‌ها بازمانده است.

نتیجه‌گیری

۱. طباطبایی و ابن‌عاشور، با تکیه بر قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، برای استفاده از قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل» بسترسازی کرده‌اند. آنان کاملاً همسو نبوده‌اند و، در مواردی، متفاوت از یکدیگر عمل نموده‌اند؛ حتی، در آیاتی که مظان به کارگیری قاعده یاد شده است، گاه یکی از آنان از این قاعده بهره برده و دیگری چنین نکرده است. با این حال، در مجموع، به لحاظ کمی و کیفی تفاوت چشمگیری در چگونگی تعامل با جملات مستقل نداشته‌اند.

۲. همراهی علامه طباطبایی و ابن‌عاشور در بروز برخی از معیارهای کاربریست این قاعده، اعم از اشاره جملات به سنن الهی یا دلالت آن‌ها بر ضوابط اعتقادی و اخلاقی، مثل بودن جمله‌ها و همچنین تعلیل به کاررفته در آن‌ها، مشهود است.

۳. برخی از جملات قرآنی در اندیشه دینی و مذهبی به عنوان ضوابط اعتقادی و اخلاقی تلقی شده‌اند. این نکته بستری برای پذیرش عمومیت معنای جمله‌ها و استقلال معنایی آن‌ها در المیزان و التحرير و التویر بوده است. از شواهد این موضوع کاربرد جمله‌ها در تفسیر آیات دیگر

است که، بنا بر روش معمول علامه طباطبایی، دور از انتظار نیست و در تفسیر ابن‌عاشور نیز نمونه‌های چشمگیری دارد.

۴. در حوزه آیات مورد مطالعه، علامه طباطبایی به روایات معدودی، که بر حجیت مفاد جمله‌های مستقل دلالت دارند، استناد کرده؛ اما، با وجود وابستگی به مذهب تشیع، از برخی مستندات مهم، مانند آنچه از خطبه‌های امیرالمؤمنین (ع) و حضرت زهرا (س) استخراج می‌شود، بهره‌ای نبرده است. با این حال، در سنجش با ابن‌عاشور، که هیچ نوع روایتی حتی از رسول خدا (ص) در این باره نقل نکرده، از وی پیشی گرفته است.

۵. هرچند علامه طباطبایی، قبل، بعد و در حین به کار گرفتن روایات، از ارتباط آن‌ها با قاعده موردبحث صحبت نکرده و به‌ظاهر ناآگاهانه در اثبات درستی این قاعده از احادیث بهره برده، ولی با توجه به این که در اصل با الهام از روایات ائمه (ع) به طرح آن پرداخته است، داوری درباره چگونگی عملکرد او نیاز به دقت بیشتری دارد.

۶. توجه علامه طباطبایی به قانون «العبره بعموم اللفظ لا بخصوص السبب»، به‌عنوان یکی دیگر از شواهد برون‌متنی در بروز معیارهای کاربست قاعده «حجیت مفاد جمله‌های مستقل»، درخور تأمل است. این در حالی است که ابن‌عاشور از این قانون غافل مانده است.

۷. در محدوده تحقیق حاضر، معلوم شد که علامه طباطبایی از تمایلات و دغدغه‌های اجتماعی خود برای بهره‌مندی از قاعده یاد شده استفاده نکرده، ابن‌عاشور نیز همانند طباطبایی متأثر از گرایش تفسیری خود نبوده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

کتابنامه

قرآن کریم.

- آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی. دار الکتب العلمیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). الأملی. کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ ق). کمال الدین و تمام النعمه. اسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). معانی الأخبار. جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. جامعه مدرسین.
- ابن طیفور، احمد بن ابی طاهر. (بی تا). بلاغات النساء. الشریف الرضی.
- ابن عاشور، محمد. (بی تا). التحریر و التنویر. التاريخ.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (بی تا). إرشاد العقل السلیم. دار احیاء التراث العربی.
- ابوزهره، محمد. (بی تا). زهرة التفاسیر. دار الفکر.
- التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری (ع). (۱۴۰۹ ق). مدرسه الإمام المهدي (عج).
- الفقه المنسوب للإمام الرضا علیه السلام. (۱۴۰۶ ق). آل البيت (ع).
- ایازی، محمدعلی. (۱۳۸۰). فقه پژوهی قرآنی؛ در آمدی بر مبانی نظری آیات الاحکام. بوستان کتاب.
- بابایی، علی اکبر. (۱۳۹۴). قواعد تفسیر قرآن. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن. بعث.
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱ ق). المحاسن. دار الکتب الإسلامیه.
- بضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (بی تا). تفسیر کوثر. هجرت.
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان. لطفی.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی. (بی تا). روح البیان. دار الفکر.
- حلبی، تقی بن نجم. (۱۴۰۴ ق). تقریب المعارف. الهادی.
- حلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۷ ق). عدّه الداعی و نجاح الساعی. دار الکتب الإسلامی.
- حوّی، سعید. (۱۴۲۴ ق). الأساس فی التفسیر. دار السلام.
- دیلمی، حسن بن محمد. (۱۴۱۲ ق). إرشاد القلوب. الشریف الرضی.
- راد، علی. (۱۳۹۳). گونه‌شناسی احادیث تفسیری؛ از نظریه تا تطبیق. تفسیر اهل بیت (ع)، ۲ (۱)، ۶-۳۴.
- راوندی، سعید بن هبه الله. (۱۴۰۵ ق). فقه القرآن. مکتبه آیه الله المرعشی.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف. دار الکتب العربی.
- سگّاک، یوسف بن ابی بکر. (۱۹۸۷ م). مفتاح العلوم. دار الکتب العلمیه.

- سید بن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۳ ق). التحصین لأمرار ما زاد من كتاب اليقين. دار الكتاب. سيدقطب، ابراهيم. (۱۴۱۲ ق). في ظلال القرآن. دار الشروق. صادقي تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان. فرهنگ اسلامی. صادقي تهرانی، محمد. (بی تا). التفسیر الموضوعی. دفتر مؤلف. طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. شرکت سهامی انتشار. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. جامعه مدرسین. طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). الإحتجاج. مرتضی. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان. ناصر خسرو. طنطاوی، محمد. (بی تا). التفسیر الوسیط. دار نهضه. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). تهذیب الأحکام. دار الکتب الإسلامیه. عابدینی، احمد (۱۳۷۶). حجیت فراهی قرآن کریم. بیانات، ۴ (۱۴)، ۴۸-۶۳. عاملی، علی بن حسن. (۱۴۱۳ ق). الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز. دارالقرآن. عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. علمیه. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی. فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملائک. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۱۵ ق). الصافی. الصدر. قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۴۱۸ ق). محاسن التأویل. دار الکتب العلمیه. قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۷). احسن الحدیث. بعثت. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی. دار الكتاب. کاشانی، فتح الله بن شکر الله. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. کتابفروشی علمی. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). الکافی. دار الحدیث. کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات. وزارت ارشاد. گنابادی، سلطان محمد بن حیدر محمد. (۱۴۰۸ ق). بیان السعاده. الأعلمی. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. دار احیاء التراث العربی. مراغی، احمد. (بی تا). تفسیر المراغی. دار احیاء التراث العربی. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). الإختصاص. المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیه. موسوی سبزواری، عبدالاعلی. (۱۴۰۹ ق). مواهب الرحمن. اهل بیت (ع).

نسفی، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۶ ق). مدارک التنزیل و حقائق التأویل. دار النفاّس.
نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ ق). الغیبه. صدوق.
نیشابوری، حسن بن محمد. (۱۴۱۶ ق). غرائب القرآن و رغائب الفرقان. دار الکتب العلمیه.

References

Holy Quran.

- Abedini, A. (1997). *Hijjiyat-i farazha-yi Qur'an-i karim. Bayyinat*, 4(2), 48-63. [In Persian].
- Abu Zohreh, M. (n.d.). *Zohrat al-tafasir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Abus Soud, M. (n.d.). *Irshad al-'aql al-salim*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ameli, A. (1992). *Al-Wajiz fi tafsir al-Qur'an al-'aziz*. Dar al-Quran. [In Arabic].
- Ayazi, M. A. (2001). *Fiqh pazhouhi-yi Qur'ani: dar amadi ba babani-yi Nazari-yi aayaat al-ahkam*. Bustani-i Ketab. [In Persian].
- Ayyashi, M. (1960). *Ketab al-tafsir*. Ilmiyyah. [In Arabic].
- Babaie, A. A. (2015). *Qawa'id-i tafsir-i Qur'an*. Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian].
- Bahrani, H. (1995). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Bethat. [In Arabic].
- Barqi, A. (1952). *Al-Mahasin*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Beydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Daylami, H. (1991). *Irshad al-qulub*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahyil Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Al-Safi*. Al-Sadr. [In Arabic].
- Gunabadi, S. M. (1988). *Bayan al-sa'adah*. Al-Aalami. [In Arabic].
- Halabi, T. (1984). *Taqrib al-ma'aref*. Al-Hadi. [In Arabic].
- Haqqi, I. (n.d.). *Ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Hilli, A. (1987). *Iddat al-da'ie wa najah al-sa'ie*. Daer al-Kutub al-Islami. [In Arabic].
- Husayni Hamedani, M. (1984). *Anwar-i derakhshan*. Lotfi. [In Persian].
- Huway, S. (2003). *Al-Asas fi al-tafsir*. Dar al-Salam. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-tanwir*. Al-Tarikh. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1975). *Kamal al-din wa tamam al-ne'mah*. Islamiyyah. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1983). *Ma'ani al-akhbar*. Jamiat al-Modarresin. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1992). *Man la yahduruhu al-faqih*. Jamiat al-Modarresin. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1997). *Al-Amaali*. Ketabchi. [In Arabic].
- Ibn Tawus, A. (1992). *Al-Tahsin li-asrar ma zad min kitab al-yaqin*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Ibn Tayfour, A. (n.d.). *Balaghat an-nisa'*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Imam al-Reda. (1986). *Al-Fiqh al-mansoub li-Imam al-Reda 'alayhim al-salam*. Aal al-Bayt (a.s.). [In Arabic].
- Imam Hasan al-Askari. (1988). *Al-Tafsir al-mansub ila al-Imam al-Hasan al-Askari (alayhis salam)*. Madrasat al-Imam al-Mahdi (aj). [In Arabic].
- Jafari, Y. (n.d.). *Tafsir-i kawthar*. Hejrat. [In Persian].

- Kashani, F. (1956). *Minhaj al-Sadiqayn fi ilzam al-mukhalifin*. Ilmi Bookstore. [In Arabic].
- Kufi, F. (1989). *Tafsir Forat*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Kulayni, M. (2008). *Al-Kafi*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (2005). *Bihar al-anwar al-jami'ah li-durar al-akhbar al-a'immat al-athar*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir Namuna*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Maraghi, A. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mofid, M. (1992). *Al-Ikhtisas*. Al-Mutamar al-Aalami li-ulfayhi al-Shaykh Mufid. [In Arabic].
- Musavi Sabzevari, A. A. (1988). *Mawahib al-rahman*. Ahle Bayt (a.s.). [In Arabic].
- Nasafi, A. (1995). *Madarik al-tanzil wa haqa'iq al-ta'wil*. Dar al-Nafais. [In Arabic].
- Neyshaburi, H. (1995). *Ghara'ib al-Qur'an wa ragha'ib al-furqan*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Numani, M. (1977). *Al-Ghayabah*. Saduq. [In Arabic].
- Qarashi, A. A. (1998). *Ahsan al-hadith*. Bethat. [In Persian].
- Qasemi, M. J. D. (1997). *Mahasen al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qummi, A. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Qutb, I. H. (1991). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shurooq. [In Arabic].
- Rad, A. (2014). Typology of interpretive hadiths from theory to adaptation. *Tafsir-e Ahle-Bayt*, 2(1), 6-34. [In Persian].
- Ravandi, S. (1985). *Fiqh al-Qur'an*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (1986). *Al-Furqan*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (n.d.). *Al-tafsir al-mowdu'ie*. Daftar Muallaf. [In Arabic].
- Sakkaki, Y. (1987). *Mafatih al-'ulum*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tabarsi, A. (1983). *Al-Ihtijaj*. Murtada. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan*. Jame al-Modarresin. [In Arabic].
- Taleqani, M. (1983). *Partuvi az Qur'an*. Sherkat-i Sehmi-yi Inteshar. [In Persian].
- Tantawi, M. (n.d.). *Al-Tafsir al-wasit*. Dar al-Nehdah. [In Arabic].
- Tusi, M. (1987). *Tahzib al-ahkam*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].